

ЩЕ РАЗ ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ САРМАТАМИ ТА НОСІЯМИ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядається взаємодія кочовиків-сарматів та представників осілого населення лісостепової смуги Східної Європи (носіїв зарубинецької археологічної культури та їхніми нащадками – мешканцями пізньозарубинецьких пам'яток). Реконструйовано три послідовні етапи зазначених взаємовідносин (воєнний конфлікт, встановлення мирних стосунків, співіснування у певному симбіозі), однак зазначено неможливість на підставі археологічних матеріалів конкретизувати ані соціально-економічну, ані політичну модель згаданого симбіозу.

Ключові слова: сармати, зарубинецька археологічна культура, пізньозарубинецькі пам'ятки, культурні впливи, реконструкція.

Поняття "давня історія" асоціюється у пересічного історика, не кажучи вже про пересічну людину, перш за все з історію стародавніх цивілізованих суспільств Старого Світу. Варварське ж оточення давніх цивілізацій зазвичай згадується тільки у контексті останніх, здебільшого – з приводу контактів з варварами, або мирних, або ж – набагато частіше – ворожих. Таке становище не є дивним, адже давні автори були не часто поінформовані про певні події та процеси у варварському світі, та й цілком зрозуміло виявляли цікавість до таких процесів тільки у тому разі, коли їх наслідки безпосередньо торкалися цивілізаційних осередків. Відповідно, відсутність письмових джерел практично зводить на нівець пізнавальні можливості історії (у вузькому сенсі) для вивчення розвитку варварської периферії цивілізованих суспільств.

Натомість, досить широке коло питань щодо історії безписемних суспільств дозволяє висвітлити археологія. В силу специфіки археологічного джерела, що надає можливість реконструювати лише масові процеси, до того ж, ще й доволі розпливчасто локалізовані у часі, історія, реконструйована за археологічними матеріалами, поступається драматизмом та динамічністю історії писаній. Проте, у більшості випадків це єдиний шлях вивчення величезного пласта давньої історії, тим більше, що за бурхливістю та насиченістю подіями історія варварів навряд чи поступалася історії цивілізаційних осередків.

Наведені загальні міркування ми спробуємо проілюструвати на прикладі конкретного сюжету – історії взаємовідносин двох груп північнопричорноморських варварів, сарматів та носіїв латенізованої зарубинецької археологічної культури. З першими античні автори були доволі добре обізнані в силу того, що з кінця I тис. до н. е. номади-сармати постійно чинили військові напади на еллінські осередки у Північному Причорномор'ї, а згодом, від рубежу ер, становили суттєву військову небезпеку ще й для придунайських провінцій Римської імперії. Що ж до других, осілого землеробського населення лісостепової та півдня лісової смуги басейну Дніпра, то попри яскраві археологічні свідчення сталих й доволі активних зв'язків з античною цивілізацією (наявність масових античних імпортів на зарубинецьких пам'ятках), чіткі відомості про етнічну чи то племінну належність "зарубинців" у письмовій традиції відсутні. Таке становище спричинило палку дискусію з приводу останнього. Проте у контексті пропонованої роботи це не суттєво, а тому ми воліємо використовувати саме археологічну термінологію.

Обізнаність античних авторів з сарматами, зазначена вище, мала традиційну для тогочасної історіографії односторонність: "жахливі варвари" цікавили їх лише як безпосередні військові супротивники або ж у деяких випадках – як союзники. Взаємовідносини ж сарматів з іншими варварами, в разі якщо не йшлося про військові союзи, спрямовані проти самих еллінів або

римлян, були поза увагою представників античної історіографії. Тому події на північних кордонах сарматського ареалу, у зоні безпосереднього контакту кочовиків та "зарубинців" у сферу уваги письмової традиції не потрапляли. Отже, в цьому випадку ми маємо змогу повноцінно продемонструвати можливості використання археологічного матеріалу для історичних реконструкцій.

Питання щодо взаємовідносин сарматів та "зарубинців" обговорюється у літературі ще з 1950-х рр.¹, а особливої жвавості дискусія з цього приводу набула з початку 1970-х рр.². Звертався до даної проблематики й автор пропонованої роботи³. Сутність дискусії зводиться до вирішення питання про роль сарматів у розпаді зарубинецької культури та подальшій долі її носіїв. Згідно однієї точки зору, саме "сарматський погром" спричинив припинення існування "класичних" зарубинецьких пам'яток та початок формування пізньозарубинецьких старожитностей. Згідно ж іншої, криза зарубинецької культури була пов'язана з внутрішніми чинниками, а сарматські напади у кращому випадку були лише каталізатором кризових явищ. Накопичений на даний час археологічний матеріал дозволяє запропонувати дещо інший погляд на взаємовідносини сарматів та "зарубинці".

Ми дозволимо собі не вдаватися до розгорнутого аналізу джерел, адже такий аналіз був порівняно нещодавно проведений та опублікований⁴. Тому одразу звернемося до висновків, які дозволяють зробити археологічні спостереження.

На даний момент можна впевнено твердити, що поява сарматів у лісостеповій частині Середнього Подніпров'я припадає на I ст. до н. е., а розпочинаючи з рубежу ер вони постійно присутні у регіоні. На користь цього свідчить доволі представницька група поховань кочовиків у Канівському та Київському Подніпров'ї, найбільш північне з яких знаходиться в околицях Кагарлика (карта). Одна з груп цих поховань сконцентрована у ареалі "класичних" зарубинецьких пам'яток в околицях Канева. Друга – у верхній течії Тясмину – лише частково стикається з тясминською групою зарубинецької культури, формування якої припадає саме на рубіж ер. Особливої уваги тут потребує Калантаївський могильник у пониззі Тясмину з кількома десятками поховань, адже пам'ятки такого плану свідчать про седентизацію кочовиків, а отже – остаточного закріплення номадів на певній території⁵. Третя група сарматських поховань, замкнена у чотирьохкутник Верхній Тясмин – Велика Вись – Гнилий Тикич – Рось, знаходиться поза межами зарубинецького ареалу. Звертає на себе увагу й розбіжність між Правотою та Лівобережжям. На лівому березі Дніпра також відомі сарматські поховання, однак тут всі комплекси пов'язані виключно з степовими "язиками", що заходять доволі глибоко у Лісостеп⁶.

Первинне проникнення сарматів до Середнього Подніпров'я та його агресивний характер досить яскраво відбиті на "класичних" зарубинецьких пам'ятках. На середину I ст. до н. е. припадає бурхливе фортифікаційне будівництво на городищах цієї групи, проте це будівництво не врятувало їх від військового розгрому, що фіксується шарами згарищ, комплексами жител, що загинули під час пожежі тощо. Сарматське "авторство" цих перемог не викликає сумніву. Зокрема, у захисних спорудах городища Бабина Гора *in situ* зафіксовані стріли нападників характерних для сарматської культури типів. Проте, військовий розгром не припинив життя на зарубинецьких пам'ятках, адже вони продовжували функціонувати. Ба більше, на переважній більшості городищ перебудовуються фортифікаційні споруди, що потребувало значних трудовитрат, а отже – досить великої кількості працездатного населення. Таким чином, роль сарматів як руйнівників "класичної" зарубинецької культури вбачається перебільшеною. Навіть якщо датувати "сарматський розгром" часом близько рубежу ер, хронологічна розбіжність між цими подіями та остаточним припиненням функціонування "класичних" зарубинецьких пам'яток складає не менше 40–50 років.

Після конфлікту другої половини I ст. до н. е. – рубежу ер відносини між сарматами та "зарубинцями" набувають якщо не мирного, то принаймні безконфліктного характеру. Таке співіснування з черезсмужним проживанням двох груп населення у регіоні вбачається цілком можливим з огляду на екологічні особливості притаманних їм систем господарювання. Землероби-"зарубинці" тяжіли до родючих ґрунтів річкових долин, тоді як кочовиків-сарматів приваблювали відкриті обшири вододілів із ділянками, придатними для випасу худоби.

Археологічним свідченням певної інтеграції двох зазначених масивів населення є синкретичні сармато-зарубинецькі поховання. Археологічно засвідчено входження "зарубинці"

як до територіально найближчих, так і до досить віддалених сарматських громад. Зворотнім боком цього процесу є приток речей сарматського походження на зарубинецькі та найраніші пізньозарубинецькі пам'ятки.

Щодо зазначених синкретичних поховань, то простежується певна еволюція їх обряду. Найраніша пам'ятка – Лозівок поблизу Черкас, що датується рубежем ер – демонструє доволі механічне поєднання практично в рівних пропорціях сарматських та зарубинецьких рис: у катакомбу, перекриту курганним насипом, вміщено рештки тілоспалення на стороні у супроводі зарубинецької посудини та фібули середньолатенської схеми. Для більш пізніх комплексів цього кола домінуючими є сарматські риси: підкурганні або безкурганні (?) інгумації, що містять у інвентарі характерні зарубинецькі речі (посуд, фібула зарубинецького типу).

Така археологічна картина дозволяє припускати доволі потужний асиміляційний вплив на представників зарубинецького населення, що входили до сарматських громад. Термін "асиміляція" у даному контексті вживається у суто етнографічному значенні і не має жодного негативного забарвлення. Реконструйовані нами процеси навряд чи мали цілеспрямований характер. Запозичення різноманітних культурних елементів було для представників зарубинецького населення, що входили до складу сарматських громад, цілком природнім, адже вони радикально змінювали спосіб життя – від осілого до кочового, що спричиняло зміни в одязі, побутовому інвентарі тощо.

Більш складним явищем, вірогідно, була трансформація ідеологічних настанов, відбита у зміні поховального обряду. Проте, ми маємо приклади достатньої гнучкості "зарубинців" у цій сфері. Вихідці із зарубинецького ареалу, що мешкали на пізньоскіфських городищах пониззя Дніпра, були поховані на тамтешніх некрополях за пануючим обрядом інгумації⁷. Отже, зміна обряду, навіть настільки радикальна, не була для "зарубинці" чимось абсолютно виключним.

До речі, у контексті зв'язків між "зарубинцями" та Малою Скифією, слід зазначити, що вони не були перервані встановленням сарматської гегемонії на Правобережжі. Спостерігається жвавий обмін населенням між зарубинецьким ареалом та пізньоскіфськими осередками пониззя Дніпра та Криму, тобто транзитом через "зону контролю" сарматів. Ба більше, пік активності цього обміну хронологічно припадає на період масованої присутності сармат на Правобережжі, зокрема – у лісостеповій частині (I–II ст. н. е.). Отже, це опосередковано свідчить про нормалізацію відносин між "зарубинцями" та сарматами практично одразу після військового конфлікту другої половини I ст. до н. е.

Ще однією яскравою ілюстрацією щодо досить стабільних мирних відносин між "зарубинцями" та сарматами, на наш погляд, є формування тясминської, південнобузької (типу Рахни), орільської, сіверськодонецької, хоперської груп пам'яток. Зміщення частини зарубинецького населення в період як до, так і після "сарматського розгрому" на південь та схід, ще ближче до потенційного ворога, виглядає абсолютно алогічно. Скоріше слід припускати, що між цими групами населення існували мирні стосунки на взаємовигідній основі. Це не виключає гіпотезу про підлеглість (данницьку підпорядкованість) пізньозарубинецьких громад по відношенню до сармат. Невірно було б наполягати, що запропонована нами модель відносин може бути застосована до всього зарубинецького населення канівського та київського поріччя Дніпра. Відтік зарубинецького населення з Середнього Подніпров'я до більш безпечних з огляду на "сарматську небезпеку" регіонів (наприклад, на Середню та Верхню Десну, де формуються пам'ятки типу Почеп) є наочним. Вірогідно, кожна конкретна зарубинецька громада (група громад?, плем'я?) вибудовувала взаємовідносини з кочовиками у власний спосіб.

У зазначеному контексті взаємовідносин сарматів та "зарубинців" досить привабливою, на перший погляд, здається гіпотеза щодо організаційних засад пізньозарубинецького металургійного центру у Лютіжі, відносно нещодавно оприлюднена петербурзькими колегами⁸. На думку С.В.Воронятова та В.Є.Єрьоменка, цей потужний центр був заснований місцевим населенням на вимогу сарматів. Адже саме сармати, як твердять зазначені автори, були основними споживачами заліза і сталі, в той час як пізньозарубинецькі племена користувались металом значно менше.

Із запропованою гіпотезою важко погодитись. По-перше, зазначимо хиткість археологічного підґрунтя, на котрому базується припущення "сарматського сліду" в Лютіжі. Єдина знахідка, що на думку авторів, належить до сарматського культурного кола (пірамідальна

підвіска синього скла), такою не є. Це античний виріб, котрий міг потрапити до мешканців Лютіжа без посередництва сарматів.

По-друге, потужність Лютіжа не можна порівняти з металургійним центром в Свенто-кшижських горах, який, на думку польських дослідників, не лише забезпечував залізом чималу кількість носіїв пшеворської культури, але й експортував метал у Рим. За підрахунками В.Д.Гопака навіть дещо більший Гайворонський центр, який функціонував на Південному Бузі п'ятистами роками пізніше і був обладнаний горнами того ж типу, що й в Лютіжі, за весь час свого існування не зміг виробити більше, ніж 300–400 кг заліза⁹. З іншого боку, навряд-чи громаді було необхідно більше заліза, ніж його міг використати місцевий коваль, однак чому саме сармати мали бути споживачами "надлишків" також незрозуміло.

Твердження про значно більшу насиченість сарматських пам'яток залізними виробами порівняно із "зарубинцями" та населенням ранніх пізньозарубинецьких пам'яток виглядає також певною натяжкою. У сарматських похованнях Середнього Подніпров'я чорного металу порівняно небагато. Це дрібні знаряддя праці (ножі, шила тощо), нечисельні знахідки зброї та кінської зброї. Катафрактарії, закуті разом з конем у сталеві обладунки, яких красномовно описують античні автори, у археологічних знахідках не представлені. Разом з тим, на поселеннях зарубинецької культури зустрічаються не лише ножі і шила, але й серпи, коси, наконечники списів та ін. Це при тому, що метал, безумовно, високо цінувався і поламани речі, як правило, перероблялися. Натомість, автори гіпотези констатують, що кількість виробів з чорного металу на пізньозарубинецьких пам'ятках є помітно більшою порівняно із "класичними" зарубинецькими осередками. Однак пояснюють вони це як "побічний ефект" від функціонування металургійного осередку під контролем сарматів.

По-третє, зовсім незрозуміло, чому заснований на вимогу сарматів Лютіж розташований так далеко від місць постійної дислокації кочовиків – у лісовій зоні, на півночі середньодніпровської групи пізньозарубинецьких пам'яток. Чому б металургійний центр було не поставити на Південному Бузі, Тясмині чи Орелі? Сировинна база щойно згаданих регіонів аж ніяк не поступалася району Лютіжа¹⁰.

Таким чином, традиційна для петербурзьких дослідників думка про постійну перевагу кочовиків над осілим населенням навряд чи виправдана. Щодо ситуації перших століть нашої ери, то можна зазначити, що спрощений погляд на суцільний "сарматський розгром" та постійне панування з накладанням важкої данини на зарубинецькі та пізньозарубинецькі племена не мають під собою достатніх археологічних підстав.

Зроблені вище спостереження дозволяють виділити три етапи у взаємовідносинах між сарматами та носіями зарубинецьких старожитностей. На першому етапі вони мали ворожий характер, адже активне фортифікаційне будівництво на зарубинецьких городищах, а також незаперечні археологічні свідчення сарматських нападів на них, свідчать саме на користь цього. Згодом (найвірогідніше – близько рубежу ер) налагоджуються більш мирні стосунки і розпочинається поступове зближення носіїв двох культурних традицій, про що, на нашу думку, свідчить така пам'ятка як Лозівок. На третьому етапі, початок якого вірогідно припадає на середину I ст. н. е., остаточно складається система мирних (чи-то радше безконфліктних) стосунків між сарматами і "зарубинцями". Спостерігається подальша інтеграція двох зазначених масивів населення, зокрема – через інститут екзогамних шлюбів, археологічним свідченням чого є комплекси типу Львово-Хмільна. При цьому інтеграційний процес торкається не лише сарматських угруповань, що були найближчими сусідами "зарубинців", а й територіально віддалених сарматських громад степової зони.

Система взаємовідносин між кочовиками та осілим населенням правобережного Лісостепу вбачається досить стабільною. Про це, на нашу думку, свідчить той факт, що за умов розпаду "класичної" зарубинецької культури і формування пізньозарубинецьких старожитностей зв'язки між двома зазначеними групами населення не порушуються, а скоріше навпаки зміцнюються. Основна маса сарматських речей зустрінуто не на "класичних" зарубинецьких пам'ятках, а на пам'ятках другої половини I до н. е. – початку II ст. н. е. Доволі широкі дати сарматських поховань із зарубинецькими компонентами, дозволяють ставити питання про те, що інститут екзогамних шлюбів продовжував функціонувати і наприкінці зазначеного періоду. Отже, складні внутрішні процеси у зарубинецькому середовищі – соціально-економічні, ідеологічні зміни – фактично не позначилися на стосунках із сарматами.

Слід думати, що сарматський компонент у цих відносинах відіграє домінуючу, асимілюючу роль. Однак разом з цим більшість комплексів, що ілюструють таку асиміляцію, дозволяють констатувати радше природне пристосування до незвичного способу життя, аніж насильницьке запровадження певних культурних зразків. Інша справа, що археологічні матеріали не дозволяють деталізувати характер цих культурних впливів, а тим більше – достеменно реконструювати суспільно-політичне тло, на котрому вони відбувалися. Як було показано вище, твердження щодо сарматської гегемонії в лісостеповій зоні Східної Європи позбавлені надійного джерельного ґрунту, ба більше, їх важко визнати бодай слушною гіпотезою, на що вже зверталася увага в літературі¹¹. В цьому плані реконструйовані за археологічними матеріалами історичні сюжети, безумовно, поступаються історії у вузькому розумінні щодо докладності розробки деталей. Проте письмові джерела, повторимо, не містять жодних відомостей про відносини сарматів із їхніми північними сусідами близько рубежу ер.

¹ Кухаренко Ю.В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях (По данным погребального обряда) // Советская археология. – 1954. – Т. XIX. – С. 111–120; Абрамова М.П. Сарматские погребения Дона и Украины // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 91–110.

² Щукин М.Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1972. – Вып. 14. – С. 43–52; Щукин М.Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события в Центральной и Восточной Европе // Советская археология. – 1989. – № 1. – С. 70–83; Щукин М.Б. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С. 195–197; Максимов Е.В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. – 1978. – Вип. 28. – С. 45–55; Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982. – С. 75–78; Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 52–69; Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. – К., 1990; Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н.э. – М., 1991.

³ Кравченко О.В., Синица Є.В. Сарматське поховання з хутора Хмільна // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. – Київ-Фастів, 2005. – С. 269–291; Синица Е.В. Сарматское погребение из хутора Хмильна в контексте сарматско-зарубинецких отношений // Germania – Sarmatia. – Вып. I. – Калининград, 2008. – С. 9–28.

⁴ Там само.

⁵ О.В.Симоненко одразу після виходу нашої статті 2008 р. щодо Хмільнянського поховання у неформальній бесіді звернув увагу на застарілість інтерпретації Калантаївського могильника як ґрунтового. На його думку, ця пам'ятка належить до специфічної категорії "курганів-цвинтарів". Нещодавно ця думка була оприлюднена у друці (див. Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Золото, конь и человек. – К., 2012. – С. 56. – прим. 5). Втім, більш чітко визначення типу пам'ятки суттєво не змінює її значення як показника постійної присутності сармат у регіоні та тенденції до осідання номадів.

⁶ Докладніше – див. щойно зазначену працю О.В.Симоненка, прим. 4 на с. 56.

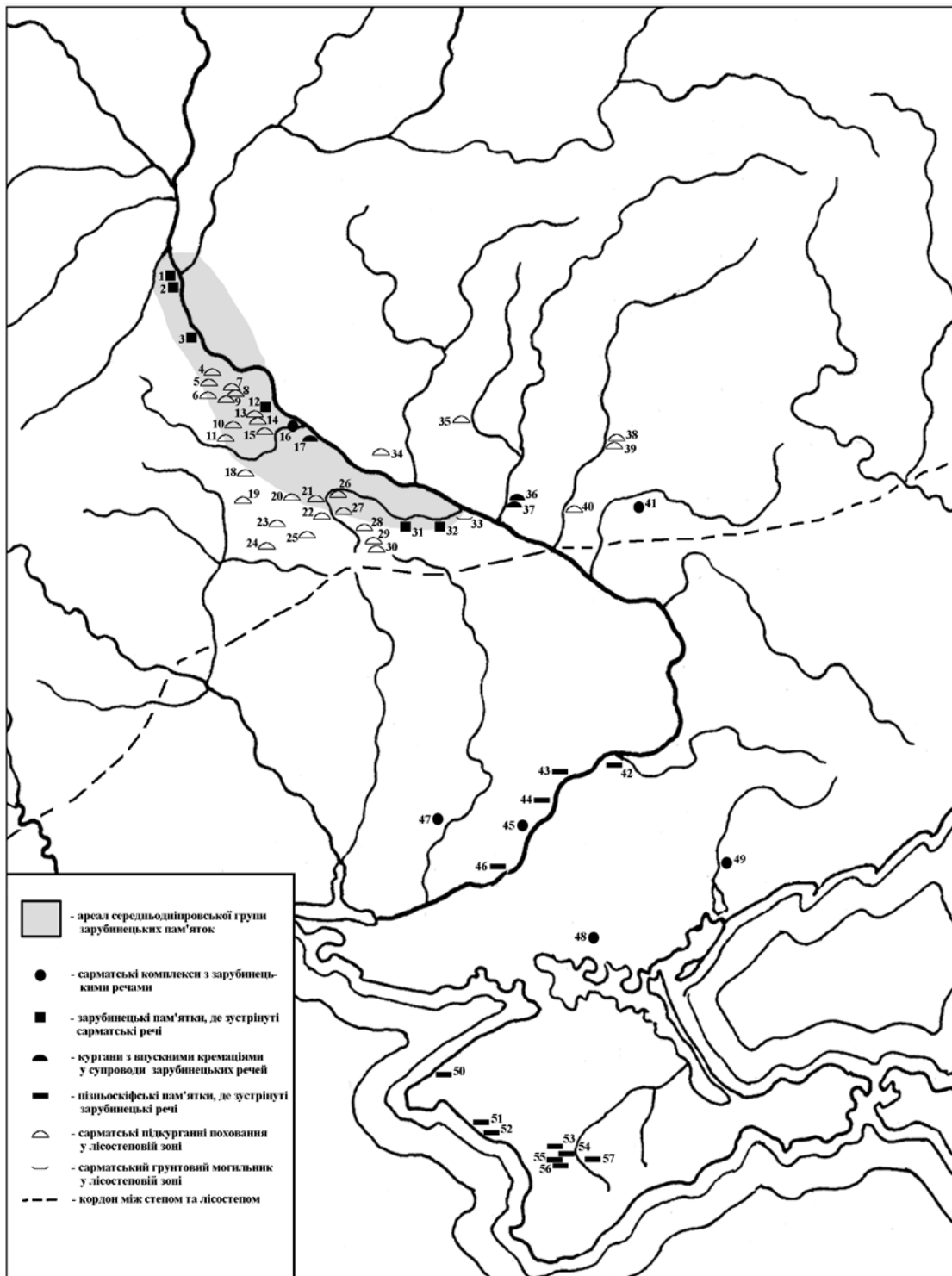
⁷ Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982. – С. 70–75.

⁸ Воронятов С.В., Еременко В.Е. Metallургический центр Лютеж, сарматы и образование горизонта Лютеж-Рахны-Почеп // Производственные центры. Источники, "дороги", ареал распространения. – СПб., 2006. – С. 88–93.

⁹ Гопак В.Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI–VIII вв. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1976.

¹⁰ Філюк О.В. Добування заліза в південноруських землях X–XIII ст. – К., 2012. – С. 35–73.

¹¹ Симоненко О.В. Вказ. праця. – С. 57, прим. 21.

Культурна ситуація у Середньому Подніпров'ї в кінці I ст. до н.е. – II ст. н.е.

1 – Оболонь; 2 – Пирогове; 3 – Таценки; 4 – Краснополка; 5 – Горохуватка; 6 – Запруддя; 7 – Кагарлик; 8 – Бурти; 9 – Липовець; 10 – Ємчиха; 11 – Карпиші; 12 – Бабина Гора; 13 – Грищенці; 14 – Курилівка; 15 – Яблунівка; 16 – Хмільна; 17 – Лозівок; 18 – Петрик; 19 – Рижанівка; 20 – Орловець; 21 – Сміла; 22 – Райгород; 23 – Васильків; 24 – Ярошівка; 25 – Журовка; 26 – Залевки; 27 – Березинці; 28 – Стара Осота; 29 – Цвітна; 30 – Ружичівка; 31 – Жаботин; 32 – Суботів; 33 – Калантаїве; 34 – Круподеренці; 35 – Хорол; 36 – Дяченки; 37 – Верхня Мануйлівка; 38 – Ладижин; 39 – Макухівка; 40 – Павлівка; 41 – Личкове; 42 – Знаменське; 43 – Золота Балка; 44 – Гаврилівка; 45 – Львове; 46 – Миколаївка Козацьке; 47 – Тимофіївка; 48 – Сергіївка; 49 – Аккермень; 50 – Калос-Лимен; 51 – Південно-Донузлавське; 52 – Чайка; 53 – Кермен-Кир; 54 – Неаполь Скифський; 55 – Альма-Кермен; 56 – Булганак; 57 – Золоте Ярмо.

В статье рассмотрено взаимодействие кочевников-сарматов и представителей оседлого населения лесостепной полосы Восточной Европы (носителей зарубинецкой археологической культуры и их потомков – обитателей позднезарубинецких памятников). Реконструируются три последовательных этапа этих взаимоотношений (военный конфликт, установление мирных отношений, сосуществование в определенном симбиозе), но констатируется невозможность на основе имеющихся источников (исключительно археологических) конкретизировать как социально-экономическую, так и политическую модель указанного симбиоза.

Ключевые слова: сарматы, зарубинецкая археологическая культура, позднезарубинецкие памятники, культурные влияния, реконструкция.

The article examines the interaction between nomadic tribes of Sarmatians and settled inhabitants of Eastern Europe's forest-steppe zone (tribes of Zarubintsi archaeological culture and Late Zarubintsi sites). There were reconstructed three successive phases of this interaction: armed conflict, establishment of peaceful relations, coexistence in some symbiosis. The contemporary sources (only archaeological) make impossible the concretization of social, economical and political models of noted interaction.

Keywords: Sarmatians, Zarubintsi archaeological culture, Late Zarubintsi sites, cultural influence, reconstruction.